

Gert Hekma

Pijpelijntjes

Jacob Israël de Haan en het modernisme

De homo en de zionist zijn typisch figuren van het moderne tijdperk. De woorden homo- en heteroseksueel werden in 1869 in Boedapest uitgevonden. Het begrip zionist kwam vanaf 1890 in omloop. Rond 1900 brak een nieuwe tijd aan met nieuwe theorieën over sekse, seks, kunst, politiek en maatschappij. Die nieuwe ideeën vonden een weg naar de samenleving maar dit ging niet altijd zonder weerstand. Leven en werken van de Nederlandse dichter, schrijver, jurist en journalist Jacob Israël de Haan (1881-1924) leveren een dramatisch voorbeeld van de beperkingen van de moderne theorieën. Ze bieden inzichten waar we met gebruikelijke sociologische en historische benaderingen niet zo makkelijk de vinger op kunnen leggen.

Waar staan modernisme en moderniteit voor? In verband met De Haan en de Fin-de-Siècle wil ik vooral wijzen op secularisering, individualisering en heteroseksualisering, het ontstaan van man-vrouw- en homo-hetero-dichotomieën tegelijk met emancipatiewensen bij vrouwen en homoseksuelen. Een gelijkheidsnorm ontwikkelt zich in seksuele relaties en verhoudingen tussen mannen en vrouwen. De familie boet aan belang in ten gunste van de liefdesrelatie van het paar. In de negentiende eeuw komen nieuwe ideologieën op zoals nationalisme, liberalisme, socialisme en zionisme. In de kunst ontstaan moderne bewegingen zoals estheticisme, decadentie, naturalisme, sensitivisme die individualistisch en transgressief zijn en de autonomie van de kunst benadrukken, 'l'art pour l'art'.

De Haan omarmde in zijn jonge jaren het moderne denken. Hij verzette zich tegen het Joodse geloof van zijn ouders (zijn vader was voorzanger in de Zaandamse synagoge), hij werd openlijk homoseksueel, een socialist en later een zionist. Dichters en schrijvers van de beweging van Tachtig inspireerden hem. Frederik van Eeden, Lodewijk van Deyssel en vooral Albert Verwey waren zijn voorbeelden en in het buitenland Oscar Wilde en Georges Eekhoud. Door de arts en schrijver Arnold Aletrino maakte hij kennis met de nieuwste seksuele theorieën van Richard von Krafft-Ebing en Magnus Hirschfeld. Hij werd lid van de socialistische partij en medewerker van de kinderrubriek van Het Volk.

Ten slotte bekeerde hij zich tot het zionisme. De Haan mocht moderniteit en modernisme omarmen, die liefdesverklaring was allerminst wederzijds. Hij was te modern voor de diverse modernismes die hem vanwege zijn radicale ideeën afwezen of op een afstand hielden.

De twee voltooide romans van De Haan, *Pijpelijntjes* (1904) en *Pathologieën* (1908), vallen te beschouwen als de eerste homoromans in het Nederlands. Het toen moderne seksuologische standpunt was dat homoseksualiteit een aangeboren neiging van een minderheid der mensen was. Terwijl de meeste psychiaters het zagen als een pathologische storing, verdedigden anderen, zoals Aletrino en Hirschfeld, het standpunt dat het een normale variatie van de geslachtsdrift was. In de voetsporen van de Franstalige auteur Marc-André Raffalovich stelde Aletrino dat de 'superieure uranist' zich onthield van seksuele handelingen. De rol van de arts was om de homoseksueel hierbij te helpen. Je mocht van hem wel homo zijn, maar het niet doen.

Veel vroeg-twintigste-eeuwse homoromans waren beïnvloed door deze ideeën. In die boeken worden kenners van het medische jargon opgevoerd die uitleggen wat een homoseksueel is, hoe deze seksuele variatie ontstaat en wat het betekent en die zich afvragen of deze neiging al dan niet een ziekte is. Soms is de verwerking meer impliciet en complex, zoals in het werk van tijdgenoot Louis Couperus (Hekma 1988). Niets van dit alles bij de Haan. Aan Lodewijk van Deyssel schrijft hij over deze vraagstukken te hebben geleerd van Aletrino: 'Hij heeft mij dingen onderwezen met alderscherpste aandacht, die men niet aan een boy van twintig jaar onderwijst' (Joosse 1986: 169). In zijn boek is Aletrino's invloed alleen indirect te merken want de Haan wilde geen tendensroman schrijven.

De twee hoofdpersonen van *Pijpelijntjes*, Sam en Joop, zijn studenten die in de Amsterdamse buurt de Pijp wonen – vandaar de titel van het boek. Als naturalistisch werk geeft de roman een aardige beschrijving van het leven in die buurt rond 1900. Sam en Joop hebben een relatie die erotisch en wreed is. Hun namen zijn de roepnamen van Aletrino en de Haan, waarmee de laatste suggereert dat de roman naar het leven is geschreven en Aletrino biseksueel en sadistisch is. Overigens is er in de fictieve relatie geen sprake van expliciet seksuele handelingen. De studenten slapen samen, ze kussen elkaar, Joop verklaart herhaaldelijk zijn liefde aan Sam die hem op zijn beurt soms klappen geeft. Seks vindt wel plaats in de betaalde verhoudingen van Joop met straatjongens die ook naar de normen van die tijd 'beneden de leeftijd' zijn (toen 16, nu 18 jaar). Een jongen pikt Joop op de Dam op voor een dronken avond van genot; een timmermansleerling bezorgt hij een kamer en een inkomen, de pederastische versie van een maitresse. Tegen het eind van het boek studeert Sam af in de medicijnen en steekt hij over van een homo- naar een heterorelatie. Hij vindt een vriendin, kennelijk een hoertje, maar voordat een huwelijk beklonken kan worden, overlijdt hij.

Alles in deze roman druist in tegen de modernistische ideeën van Aletrino. Joop is geen superieure uranist die wel zo is maar het niet doet. Integendeel, hij leidt een promiscue leven en heeft daarbij een voorkeur voor jongens. De verhouding met Sam is aan de sadistische kant. Het leven van beide studenten wordt luchtigjes beschreven. Nergens doet de Haan een poging de nieuwste

medische theorieën over de homoseksuele voorkeur uit te leggen; het is een liefde die kennelijk geen toelichting behoeft. Sam (Aletrino) is geen 'geboren homoseksueel' die niks aan zijn voorkeur kan doen; integendeel, om redenen van respectabiliteit kiest hij voor vrouwen- in plaats van mannenliefde. In de meeste tendensromans komt de homoseksueel ongelukkig aan zijn einde, vaak door zelfmoord; hier sterft Sam, die kiest voor de vrouwenliefde, terwijl homoseksuele Joop verder leeft.

Opmerkelijk is het totaal ontbreken van de moderne terminologie met woorden als homoseksueel, uranist of seksualiteit waarmee de Haan zeker vertrouwd was – hij gebruikt haar in zijn correspondentie. Een collega van Aletrino, Lucien von Römer, had kort tevoren een enquête onder medische studenten uitgevoerd naar hun seksuele gedragingen en voorkeuren. Daarmee stak de Haan in zijn roman de draak: 'dan dacht ik aan 'n vrind van Sam, die d'rop promoveeren wou en een bende malle vragenlijsten had rondgestuurd ... wij hadden er ook een ingevuld, maar heelemaal verkeerd en pretmakend lag ik daaraan te denken ... as 't proefschrift kwam, dan zouden we 't hem natuurlijk zeggen' (125; puntjes in origineel). Hier maakt de Haan het eerste moderne seksonderzoek van Nederland belachelijk, weer zonder enige seksuologische term te gebruiken.

Net zo vals is de Haan aan het eind wanneer hij Sam het volgende in de mond legt over het aflopen van zijn relatie met Joop door de komst van zijn vriendin: 'ik voel me zoo leeg... zoo moe en als ik aan vroeger denk dan lijkt 't of alles niet meer zoo prettig is.' Na deze verzuchting over hetero-ongeluk biecht Joop zijn homoplezier op: 'Ja ... zeg Sam ... ik ben weer met Koos geweest. Zoo ... en je had gezegd, dat je 't niet meer doen zou.' Hij zei zwak en dadelijk er achter: 'Maar misschien heb je wel gelijk ... dat je maar doet, wat je goed vindt ... waarom zou je 't niet doen?' (202-203, stippeltjes in origineel). Deze scène eindigt met de vraag van Sam wat Joop gaat doen als hij weg is. Het antwoord is: 'Dat weet ik niet ... Koos komt misschien bij me.' Na enige aarzeling volgt de reactie van Sam: 'Ja, dat is 't beste.' Exit de superieure uranist van Aletrino! Zeven pagina's later vervolgt Joop: 'Ja, als jullie trouwt ga ik ook trouwen met Koos, of met 'n ander ... zonder boterbriefje hoor.' In de eerste homoroman was al sprake van het homohuwelijk. De Haan liep ver voor de modernistische troepen uit.

Niet alleen werd Aletrino herkenbaar in het boek opgevoerd, het was ook aan hem opgedragen. Hij was 'not amused': afgebeeld als biseksueel en sadist, terwijl de Haan met zijn theorie de spot dreef en zijn verloofde als een hoer neerzette. Korte tijd later zou hij verklaren dat mensen zoals hij die over homoseksualiteit schreven, niet zelf zo hoefden te zijn, nee, Hirschfeld en hij waren hetero (hetgeen in het geval van Hirschfeld pertinent onjuist was) (Joosse 1986: 517). Het boek van de Haan kocht hij weg uit de handel. Ook de socialisten onder aanvoering van vrijgezel P.L.Tak waren niet gediend van een kameraad en een medewerker die homoromans schreef. De Haan vloog de laan uit bij Het

Volk en het lidmaatschap van de partij gaf hij op voordat hij eruit gezet werd. De gemeente Amsterdam ontsloeg de Haan, die er onderwijzer was. Voor Aletrino was homoseksueel zijn geen probleem, maar het schrijven van een boek over promiscue, sadomasochistische en pedofiele relaties was een paar stappen te ver. Uitgestoten door de socialisten en gecensureerd door Aletrino, zocht De Haan troost bij de Tachtigers die hem op afstand hielden. De voorwoorden en recensies die hij van hen vroeg, kreeg hij niet. Toch lieten zij hem niet helemaal in de steek. Een literaire beweging is iets anders dan een politieke partij en kan daarom meer verdragen. De Haan liet zich niet uit het veld slaan door alle tegenwerking, schreef een herziene versie van *Pijpelijntjes* en kwam met een boek dat nog een stuk moordlustiger is. In een kort verhaal *Over de ervaringen van Hélénius Marie Golesco* (1907) beschreef hij hoe de hoofdpersoon, op verzoek van de duivel, Christus verkracht en vernedert (de Haan 1983).

Pathologieën is het verhaal van het homoseksuele kleur bekennen van Johan van Vere de With. Dit boek loopt helemaal verkeerd af want Johan valt in de handen van de schilder René Richell die Oscar Wilde's adagium 'each man kills the thing he loves' in de praktijk brengt. Deze liefdesrelatie is anders dan in *Pijpelijntjes* volstrekt sadistisch. Naast tedere momenten is het vooral een geschiedenis van fysiek en seksueel misbruik van Johan door René. Tijdens 'eenen aanval van schandvollen razernij' gooit René de geliefde op bed: 'Hij kuste Johan wildweg, beet hem, hij scheurde boven en onderkleeding van zijn lichaam, hij wroette diep vingerend binnen zijn lijf.' (165). Uiteindelijk pleegt Johan zelfmoord.

Ook in dit boek is de moderne seksuologische terminologie geheel afwezig, behalve gek genoeg in de titel, en verklaringen van de homoseksuele voorkeur komen er niet in voor. De Haan gebruikt ouderwetse in plaats van modernistische omschrijvingen en termen. Zo scheldt René Johan uit voor 'een gewoon sodemietersch snolletje' (170). Voor minderheden liggen woorden altijd gevoelig en met de moderne termen wees de Haan ook de moderne theorieën met hun pathologisering van homoseksueel gedrag af. Hij vond de oude begrippen vast ook geiler en mooier dan de moderne, nogal saaie termen. Als Johan zijn liefdesvoorkeur tegenover zijn vader verdedigt, doet hij dat niet in medische, maar in filosofische termen. In het voorwoord, dat is geschreven door de Haan's vriend Georges Eekhoud, gebruikt deze wel de nieuwe termen en verklaringen. Hij noemt Johan een superieure uranist en René een zuivere duivel en citeert Krafft-Ebing dat deze liefde geen perversiteit is maar een aangeboren neiging waarin weinig kwaad steekt. Het bevreemdt dat de modernistische inhoud van het voorwoord sterk afwijkt van hoe de Haan zelf over de zaak schrijft.

Na deze eerste fase van romans wierp de Haan zich op het schrijven van gedichten. Tevens keerde hij terug tot het geloof van zijn ouders. Na 1910 werd hij voor Nederland de dichter van het Joodse lied. Politiek vond hij onderdak bij het zionisme. Hij had een studie rechten met succes afgerond en promoveerde

op een taalkundige analyse van de begrippen ‘aansprakelijk’, ‘verantwoordelijk’ en ‘toerekeningsvatbaar’. Deze studie was geïnspireerd door de significa, een filosofische stroming die nadruk legde op rekbaarheid en relativiteit en daarmee dicht naderde tot wat nu postmodernisme heet. In 1913 schreef hij een pamflet tegen de beroerde omstandigheden in de tsaristische gevangenis-
sen.

De gedichten die hij schreef, werden religieus en bleven seksueel. Ze gaan over God, jongens, wijn en twijfel. De Haan mocht zich bekeerd hebben, hij werd geen kuise orthodoxe Jood en ook geen heteroseksuele mannelijke zionist. Na zijn migratie naar Palestina in 1919 ging zijn voorkeur hoogst onmodern al snel uit naar Joodse orthodoxie en Arabische knapen. Bij de Haan lagen passie en politiek in elkaars verlengde en, mede vanwege de blote voetjes van de Palestijnse knapen, ging hij zich keren tegen het seculiere en nationalistische zionisme dat hem op zijn beurt als verrader en pederast ging zien. De Haan nam het niet alleen op voor de oorspronkelijke bewoners van het ‘beloofde land’, hij knoopte bovendien seksuele en politieke relaties met hen aan. De afloop was dramatisch. In 1924 vermoordden jonge zionisten de dichter van het Joodse lied. De opdrachtgevers waren de Hagana, de voorloper van het Israëliëse leger, en Itzhak Ben-Zvi, later president van Israël.

De Haan omarmde de modernistische beweging maar hij paste er niet in. De socialisten kotsten hem uit als openlijke homoseksueel, Aletrino verbrandde zijn debuut en de Zionisten vermoordden hem. Dramatischer kunnen de beperkingen en uitsluitingen van het modernisme niet worden geïllustreerd. Er was geen plaats voor een man die het opnam voor de slachtoffers van de twintigste eeuw die nog steeds op een plekje op de kaart wachten: gevangenen, pederasten, perversen en Palestijnen. Hij keerde zich tegen politiek, moreel en seksueel nationalisme. Van modernistisch zionisme en moderne homoseksualiteit maakte hij de stap naar orthodoxie en knapenliefde, maar zijn terugval op premoderne posities was geen oplossing, zeker niet voor hem zelf. Meer flamboyante homoseksuelen maakten recent een vergelijkbare regressieve beweging, zoals de bij uitstek ironische schrijvers Gerard Reve en Frans Kellendonk en draaikont Pim Fortuyn. Zij beleefden een proces van fragmentering, individualisering en seksualisering aan den lijve. Het maakte hen, net als de Haan, tot ideale kandidaten voor een postmoderne levensstijl, maar ook zij kozen een tegengestelde richting.

Het modernisme bood geen ruimte voor een man als De Haan. Hij kwam met zijn significa, gespletenheid en seksuele uitgesprokenheid dichtbij het toen nog niet ontwikkelde postmodernisme. Uitgekotst door de moderne beweging viel hij terug op premoderne posities. Alle postmoderne ontwikkelingen en postmodernistische retoriek ten spijt is er ook nu nauwelijks uitzicht op een alternatief voor het modernisme of op een postmoderne levensstijl. Opnieuw vallen veel mensen terug op traditionele antwoorden voor actuele problemen. Net als De Haan kiezen ze voor orthodoxieën, door jonge moslims

eigenhandig van internet in elkaar geknutseld, of voor een geïdealiseerde jaren-vijftig-moraal. Een postmoderne wereld vereist postmoderne antwoorden en die ontbreken. De moderne identiteiten die de Haan met passie omarmde, pasten hem niet. Hij had geen weg vooruit en zette een stap achteruit. Verstrikt in een wirwar van afwijzingen en ambivalenties vond hij de dood. Rake antwoorden blijven ook nu uit – misschien juist vanwege de voortdurende angst en onzekerheid rond seksualiteit. Dat was in de tijd van De Haan niet anders dan vandaag de dag.

Belangrijkste werken van Jacob Israël de Haan

- (1916) *Rechtskundige significa en hare toepassing op de begrippen: "aansprakelijk, verantwoordelijk, toerekeningsvatbaar"* (dissertatie). Amsterdam: Versluys.
- (1952) *Verzamelde Gedichten* (verzorgd door Kees Lekkerkerker in twee delen), Amsterdam: Van Oorschot.
- (1974 [1904]) *Pijpelijntjes*. Den Haag: Kruseman.
- (1975 [1908]) *Pathologieën. De ondergangen van Johan van Vere de With* (voorwoord Georges Eekhoud). Den Haag: Kruseman.
- (1981) *Jacob Israël de Haan, correspondent in Palestina 1919-1924* (inleiding en redactie Ludy Giebels). Amsterdam: De Engelbewaarder.
- (1983) *Nerveuze vertellingen* (inleiding en redactie Rob Delvigne & Leo Ross), Amsterdam: Bert Bakker.
- (1986 [1913]) *In Russische gevangenissen*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Literatuur

- Delvigne, R. en L. Ross (2002) *Een uitmuntend letterkundig kunstenaar. Opstellen over Jacob Israël de Haan*. Assen: Servo.
- Hekma, G. (1988) 'De benoeming van het onnoembare. "Homoseksueel" proza in het eerste kwart van de twintigste eeuw in Nederland. In: F.W. Kuiper en B.C. Sliggers (red.) *Liber amicorum A.G. van der Steur*. Haarlem: Schuyt, 1988, 35-60.
- Kees Joosse (1986) *Arnold Aletrino. Pessimist met perspectief*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Jaap Meijer (1965) *De zoon van een gazzen. Het leven van Jacob Israël de Haan (1881-1924)*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.